

EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİNDEKİ TÜR DEĞİŞTİREN KELİMELER ÜZERİNE*

Musa DUMAN - Feryal KORKMAZ**

Dilin gelişimi çerçevesinde kelimeler, fonetik ve morfolojik olarak değişikliğe uğramalarının yanında tür olarak da değişiklik göstermektedirler. Bu çalışmada da 17.yy Klasik Osmanlı Türkçesi eserlerinden Evliya Çelebi Seyahatnamesinde yer alan tür değiştirme örnekleri üzerinde durularak, Seyahatname'nin ilk beş cildindeki kalıcı ve geçici tür değiştiren kelimeler incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Evliya Çelebi Seyahatnamesi, kelime türleri, tür değiştirme, şekil bilgisi.

ON THE CONVERSION IN EVLIYA ÇELEBİ SEYAHATNAMESİ

In the development of language words show changes in part of speech near the phonetic and morphologic changes. In this study Evliya Celebi Seyahatnamesi a 17. Century Classical Ottoman Text scanned for conversion examples.

Key Words: Evliya Celebi Seyahatnamesi, part of speech, conversion, Turkish morphology.

* Bu yazı, 31 Mayıs 2006 tarihinde Ankara Üniversitesi'nin 60. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 70. kuruluş yıldönümü çerçevesinde I. Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumuna sunulan bildiri metnidir.

** Prof. Dr.- Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

Genel Değerlendirme:

Türkçede ses, şekil, anlam veya söz dizimi düzeyinde zaman içinde değişmeler olduğu bilinmektedir. Tarihî gelişme sürecinde bazı kelimelerin isim iken sıfat, sıfat iken isim, isim iken zarf, edat, hatta isim iken fiil ve fiil iken isim olarak kullanıldıkları, böylece bir türden diğer bir türe geçmiş oldukları görülür. Buradan hareketle “tür değiştirme”yi, bir kelimenin zaman içerisinde herhangi bir yapım eki almadan ve şekil olarak bir değişikliğe uğramadan bir sözcük türünden başka bir sözcük türüne geçmesi, şeklinde tarif etmek mümkündür.

Meselâ Farsçadan alıntı “köhne” kelimesi aslen sıfat iken ve oradan isim göreviyle de kullanılırken, “köhne-” şeklinde fiil olarak da karşımıza çıkmaktadır.¹ Benzer şekilde, “dehşet”, “felâket” gibi kelimeler aslen isim oldukları hâlde günümüzde sıfat olarak da kullanılabilirler. “Akıbet” kelimesinin zarf olarak kullanılması da aynı şekilde isimden zarfa bir tür değiştirme değildir.

“Yalnız”, “artık” gibi kelimeler, sıfat ve isim göreviyle kullanılırken, zaman içinde vurguyu ilk heceye çekerek zarf olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Farsçadan alıntı “sâde” kelimesi de Türkçe “yalnız” kelimesine uymuş, benzer şekilde zarf göreviyle de kullanılır olmuştur.

Değişmiş şekliyle ortak dile mal olmuş *acep* (acaba), *fena* (kötü), *hakikat* (hakikaten) gibi kelimelerin farklı türlerde kullanılmış olmaları, belli eserlerde karşılaştığımız ve henüz kullanım yaygınlığı kazanmamış örneklerin açıklanmasına da ışık tutmaktadırlar. Bu türlü değişmelerin konuşma dilinde günümüzde de canlılığını sürdürdüğünü görmekteyiz. Meselâ tür olarak isim oldukları hâlde “kalite” ve “şöhret” kelimelerinin sıfat ve zarf olarak (kalite adam, kalite çorap; şöhret ol- “şöhretli ol-”) da kullanılmasını buna örnek verebiliriz. Bütün bu örnekleri, dilde, tür değiştirme kabiliyetinin varlığına işaret olarak değerlendirmek düşüncesindeyiz.

Bu konu ile ilgili olarak, dil bilgisi kitaplarında ve terim sözlüklerinde, bildiğimiz kadarıyla, “tür değiştirme” terimi kullanılmış değildir. “Fonksiyon değiştirme” (functional shift, conversion) olarak adlandırılan², *güzel adam*,

¹ Prof. Dr. Nurettin Demir, Alanya ağızlarında “Eşger hele ‘dışarıya çık’”, “eşgeriver var, eşgere çık- ‘kapıya çık, görün-’ ” anlamlarıyla bir kelimenin varlığını haber verdi. Buradaki “eşger” kelimesinin dilimizdeki Farsça asıllı “âşikâr”dan gelmiş olduğu ortadadır.

² Mustafa Sarı, “Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması”, *Türkoloji Dergisi*, c. XIII, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayını: 1, Ankara 2000, s. 227-228; “Türkiye Türkçesinde Sözcük

güzel konuştu; hızlı araba, hızlı koşuyor, (sıfat, zarf) gibi bazı kelimelerin değişik görevlerde kullanılmaları burada konumuz dışındadır. Aynı şekilde, *demet demet çiçek, gündün güne, büyükler, ilerisi*³ gibi yalın hâldeki türlerine göre farklı görevlerde kullanılmış kelimeleri de konumuzun dışında tutuyoruz.

Diğer taraftan, konumuzla ilgili oldukları hâlde, “fiil-isimler” terimiyle karşılanması önerilen⁴ ve *boya ~ boya-* gibi belli ses değişimleriyle eş sesli duruma gelmiş isim-fiil kökleri⁵ bu gelişme süreçlerini çok önceleri tamamladıkları için, *karı ~ karı-* (ihtiyarlamak) gibi aynı kökten geldiği kabul edilen isim – fiiller de Eski Türkçe döneminde bile birlikte kullanıldıkları için çalışmamızda örneklerimiz arasına alınmamışlardır.

Aslında, bu türlü değişimlerin iltizam (gerektirme) yoluyla gerçekleştiği belagat kitaplarında yer almıştır. Dolayısıyla böyle kullanımlara “iltizam” terimiyle karşılık verildiği ve bu şekilde olayın açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir.⁶ Mesela Şeyh Galib’in şu beytinde “kaza” kelimesi, tür olarak isim (mastar) olduğu halde “ölü” anlamında kullanılmıştır:

Çeşminde nühüfte nutk-ı İsâ

Bir sözle eder kazâyı ihyâ (Şeyh Gâlib)⁷

Şair burada, Hz. İsa'nın ölüleri diriltme mucizesinin sevgilisinin gözünde gizli olduğunu, onun bir bakışı ile *kazâ*'yı (ölüyü) dirilttiğini söylemektedir. Beyitteki “*kazâ*” kelimesi isim (mastar) yapısında olduğu hâlde, kelimeyle ilgili anlamlar zihnimize ölüyü çağrıştırmaktadır. Yani kelime bu beyitte, okuyanın zihninde “ölü”yü çağrıştırmaları için kullanılmıştır. Dolayısıyla beyitteki *kazâ* / ölüm kelimesi iltizam yolu ile *ölü*'yü göstermektedir. Aynı şekilde Necati'nin şu beytinde geçen “*tecrîd*” kelimesi de “mücerred (dünyadan el etek çekmiş)” anlamıyla kullanılmıştır:

Tecrîdlerüz n'eyleyiserdür bize eflâk

Tokuz cebelü soyamaya bir yalañaci⁸

Türlerinin Eşzamanlı Değişikliğe Uğraması”, *Türkoloji Dergisi*, c. XIV, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayını: 2, Ankara 2001, s. 229-230.

³ Neşe Atabay vd., *Sözcük Türleri*, TDK Yayınları, Ankara 1983, s. 64-67.

⁴ Fikret Turan, “Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil – İsimler”, *İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1998, s. 245-261.

⁵ Talat Tekin, “Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri”, *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 1, Ankara 1973, s. 36-46.

⁶ Yekta Saraç, *Eski Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, Gökkuşbuca Yayınları, İstanbul 2005, s. 93.

⁷ A.y.

Burada şairin: “Biz dünyadan el etek çekmiş kimseleriz, bize felekler ne yapsın? Yol kesici dokuz asker bir çıplak kişiyi soyamaz.” derken isim türünden (mastar) kelimeye sıfat görevi yüklediği görülmektedir.

Böyle kullanımlar, kelimelerin tür değiştirme sürecini açıklamamıza yardımcı olabilir. Ayrıca, tür değiştirme olayının, kelimelerin daha çok şekil ve anlam yönüyle farklılaşmalarını konu alan “galat” ile aynı tutulmaması gerektiğini de ifade etmeliyiz.

Yine konuşma dilinde senli benli ortamlarda, *haydi-n*, *merhaba-y-ın*, *yavaş-ın* (yavaş olun), *çabuğ-un* (çabuk olun) gibi kelimeler, isim gövdelerine fiil çekim ekleri (emir ekleri) getirilerek kullanılmaktadırlar. Bunları, tarihî dönemlerde meydana gelmiş değişimleri kolay anlamamızı sağlayacak örnekler olarak değerlendirebiliriz.

Bilindiği gibi dil bilgisi kitaplarında Türkçe eş sesli isim ve fiillerden söz edilmiş ve bunlar monografik inceleme yazılarına konu olmuştur. Ancak yukarıda zikrettiğimiz alıntı kelimelerin Türkçede kullanımları sırasında meydana gelen söz konusu değişimler üzerinde durulmuş değildir. Bu çalışmada, konuyla ilgili alıntı kelimelerden örnekler değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Türk nesrinin önemli eserlerinden Evliya Çelebi Seyahatnamesi, bu konuda bize çok sayıda ve önemli örnekler sunmaktadır.

Seyahatnamenin dili konusunda yapılanları, daha çok, ihtiva ettiği dil malzemesini fonetik, leksikolojik ve diyalektolojik sınırlar içinde inceleyen çalışmalar olarak değerlendirebiliriz. Edebî yazı dili kurallarından ayrıldığı noktalarda, bu durum kimilerince Evliya'nın dil kullanımındaki laubaliliğine yorulmuş, kimilerince de dili yanlış kullandığına delil sayılmıştır. Hâlbuki bu farklılıkların ve çeşitliliklerin, Türkçenin tarihî gelişme süreci içinde “yanlış” sayılmayacağı ortadadır. Bu dikkatle ortaya konacak çalışmalar, Evliya Çelebi'nin eserini yazarken kullandığı dilin yapısı ve kullanım çeşitliliği hakkında da bize bilgi verecektir.

Nitekim bunlara benzer kullanımların Evliya Çelebi Seyahatnamesiyle sınırlı kalmadığını, bu türlü kullanımlara başka eserlerde de belli oranlarda rastlandığını ifade etmeliyiz. Hatta bu kullanımların bir kısmının yaygınlık

⁸ Necati Bey Divanı (Seçmeler), Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser, s. 264.

kazanıp standart dile yerleştiği ve günümüzde yaygın olarak kullanıldığı ortadadır: *fena, acayıp* vs.

Mesela, hepsi de isim (mastar) olan, Megiser'deki⁹ "tahkik" kelimesi "gerçekten, hakikaten", Meninski'deki¹⁰ "temaşa" kelimesi "temaşalı, güzel" ve günümüzden bir örnek olarak "tekmil" kelimesi¹¹ "bütün, tamamı" anlamlarında kullanılmışlar; yani isim türünden sırasıyla zarf, sıfat, sıfat türüne geçmişlerdir. Seyahatname'den aldığımız aşağıdaki cümlelerde "izdihâm", "ibâdet ve tâ'at ve zühd ü takva" ile "temâşâgâh" kelimeleri de aynı özelliktedirler:

Hallali (Halil Ali) kaptıkaçtısu kapıp geldi mi tekmil çocuk başına toplanırdı.

Bizüm müradümüz sizlere gayri yüzden iltifat idiüp özge temaşa sanat öğretmek idi.

Ve uzun çarşısı gayet manur u müzeyyen ve izdihâm esvâktır kim âdem deryası cereyan eder. (SN II, 9b/3-4)

Heman gece ve gündüz hâli ibadet ve taat ve zühd ü takva idi. (SN II, 14a/9)

Bir temâşâgâh cebel-i müntehâdır. (SN II, 12a/9)

Bu eserden aldığımız daha başka örneklerle konuya devam edelim:

Evliya Çelebi Seyahatnamesinde, tür değiştirmenin iki şekilde gerçekleştiği görülmektedir. Birincisi art zamanlı olarak Türkçenin tarihî gelişimi içinde gerçekleşen ve ortak dilde de yerleşmiş olan değişimlerdir. Bu değişimleri kalıcı tür değiştirme örnekleri olarak değerlendiriyoruz. İkincisi ise Seyahatname'ye mahsus kullanımlar olup ortak dilde yaygınlaşmamış olanlardır; bu kelimeleri de kullanıma bağlı olarak tür değiştirmiş sayıyoruz. Bu sebeple incelememize konu olan kelimelerin bir kısmı kalıcı tür değiştirme örnekleri, bir kısmı ise Evliya Çelebi'nin özel kullanımı şeklinde görülen tür değiştirmeleridir.

⁹ Hieronymus Megiser, *Institutionum Linguae Turcicae libri Quator*, Leibzig 1612, s. 59.

¹⁰ François de Mesgnien Meninski, *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones seu Grammatica Turcica*, Vienna 1680, p. 167.

¹¹ Kerim Aydın Erdem, "Dolaşık'ın Kamyonu", *Türk Dili*, TDK yayımları, sy. 587, s. 484.

1. Kalıcı Tür Değişirme Örnekleri

Türkçenin gelişim sürecinde art zamanlı olarak değişikliğe uğramış olan bu kelimeler, gerek sözlüklerde gerekse gramer kitaplarında yer almışlardır.

Aceb

Sözlüklerde¹² isim olarak nitelendirilen bu kelimenin sonraları sıfat olarak kullanıldığı ve nihayet zarf kullanımının yaygınlaştığı görülmektedir.¹³ Seyahatnamede yaygın olarak her iki şekilde de kullanılmaktadır:

Sıfat olarak kullanılması örnekler:

... bâlâyâya çıkup andan aşağı Âsî nehre kendüleri pertâb ederler, aceb temâşâdır. (SN III / 26a)

Suyun alması yine ke'l-evvel leb-ber-leb durup taşra taşmaz aslâ, aceb hikmetdir. (SN III / 48b).

Aceb sırdır kim ma'nî okudukda "Kesipsen cân bâğçesinden / İki nihâlim felek" dediği ikisi şehid olması imiş. (SN III / 100a).

Hakkâ ki ol karanlık gicede ol benî âdem izdihâmında karış katış dönerken herkes ehlin bulmak aceb kerâmetdir. (SN IV / 296b).

Zarf olarak kullanılmasına örnekler:

Bunda mihmândâr aceb hizmet edüip mihmândârlık eyledi. (SN II/ 307a)

Ki üç yüz altmış altı hark suyu

Aceb taksîm etmiş bunca suyu

(SN III / 17a)

Etimolojik sözlükte isim ve sıfat¹⁴ olarak tespit edilmiş kelime günümüzde gelişmesini tamamlamış olup Türkçe Sözlükte zarf olarak¹⁵

¹² Şemsettin Sami, *Kamûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.

¹³ *Türkçe Sözlük*, TDK Yayınları, 10. baskı, Ankara 2005.s.6.

¹⁴ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lügati Cilt I A-E*, Simurg Yayınları, İstanbul 2002, s.82.

¹⁵ *Türkçe Sözlük*, a.y.

belirtilmiştir. Ayrıca gramer kitaplarında¹⁶ da şüphe ifade eden durum zarfı olarak yerini almıştır.

Âhir

Sıfat olan âhir¹⁷ kelimesi iki şekilde değişme göstermiştir; kelime, metinlerde hem isim, hem “âhiren” zarfının yerine kullanılmaktadır:

Sıfat olarak kullanılmasına örnekler:

Âhir sene "gânîm" lafzı târîhinde, sene 1091. Çelebi Abdurrahmân Paşa vâlî-i Mısır iken...(SN IV/196a)

Bu kapu üzre kal'anın itmâmuna celî hatt-ı Ma'kal ile târîhinin âhir mısra'ı budur. (SN IV /239b).

İsim olarak kullanılmasına örnekler:

Âhir-i kârları bu kavmin böyle gârlarda mütehasın olmaktır. (SN IV /215a)

Bâ-husûs evvel-i zemîstândan âhir-i şitâyâ varınca hevâsı eyle cân-perverdir kim âdeme hayat verir. (SN IV / 386b).

Âhir-i kâr cümle kârların takdire havâle eyleyüp bu beyt ile 'amel ettiler. (SN I / 5b).

Âhir kelimesinin isim olarak kullanılması daha çok Farsça ve Arapça yapıtlı tamlamalarda karşımıza çıkmaktadır.

Zarf olarak kullanılmasına örnekler:

... Cemşîd ile şeddâd oğlu ve Dahhâk ile ceng-i azîm edüp âhir Cemşîd askeri münhedim olup...(SN III / 47a).

¹⁶ Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara 2003, s. 510.

¹⁷ Şemsettin Sami, *age*, s.82.

Niçe mülûkden mülûke intikâl edüp âhir kayâsıralardan kör Harkil'in veled-i nâ-kâbili Helinâ nâm... SN III / 69b

Badehû iki kerre yüz bin asker ile İslâmbol'u [Hârûnu'r-Reşîd] muhâsara edüp âhir bilâ feth avdet müşkildir deyü sulha rağbet eyleyüp... (SN IV/ 193a).

Aynı kelimenin bazı cümlelerde, zarf fonksiyonuyla cümle başı edatı gibi kullanıldığını da görmekteyiz.

Âhir Kurna kal 'ası altında bir olurlar. (SN IV/ 204a)

Âhir yine avdet edüp nehr-i Batmân Şatt'a mahlût olduğu mahalle gelüp nehr-i Batmân'dan nûş edince hayli râhat olur. (SN IV / 222a).

Âhir zafer bulmayup yıkılıp gitmiştir. (SN IV / 248b).

cümle

Arapçadan alınan ve isim olan bu kelime aşağıdaki örneklerde de görüleceği gibi zarf olarak kullanılmaktadır. Burada şunu da vurgulamak gerekir ki cümle sözcüğü çoğunlukla “cümleten” yerine kullanılarak zarflaştırılmıştır:

Câriyeleri cümle Gürcî'dir. (SN IV / 315b).

Ve cümle yetmiş aded dükkândır. (SN III / 4b)

... derûn-ı kal 'ada olan Hârûn Halife'nin askerinin cümle şehîd edüp... (SN III / 7a)

Cümle dokuz bin aded bâğ ü bâğçedir. (SN III / 14a).

... Bir şehri ma 'mûrdur kim cümle bu hayrât u hasenât gâzî-i sa'îd ü şehîd Sokullu Mehmed Paşa binâsı olup... (SN III / 20a).

Cümle pâdişâhlar edâ-yı hidmet edüp İslâmbol içre yedi küh-ı bâlâ üzre birer deyr-i 'azîm inşâ ettiler. (SN I / 6a).

Örneklerden de anlaşılacağı gibi Seyahatname'de zarf kullanımı öne çıkan “cümle” kelimesi günümüzde dilbilgisi terimi olmanın dışında daha çok

sıfat (cümle âlem) ve zamir (Cümleye uzun ömürler dilerim-B. Felek)¹⁸ olarak kullanılmaktadır.

ibtidâ

Arapça bir isim¹⁹ (mastar) olan ve “başlama, başlangıç” manasında kullanılan ibtidâ kelimesi zaman içerisinde “ibtidaen” zarfı yerine kullanılarak zarflaşmıştır. Zarf kullanımı kalıcı olup isim kullanımının önüne geçmiştir. Her ne kadar Türkçe Sözlükte²⁰ birinci manası isim olarak verilse de metinlerdeki zarf örneklerinin çokluğu zarf kullanımının da yaygınlaşmış olduğunu göstermektedir. Aşağıdaki örnekler Seyahatname'deki tercihin de zarf kullanımından yana olduğunu göstermektedir:

Zarf olarak kullanılmasına örnekler:

... müjde edüip ibtidâ kâ'ımakâm ve sâniyen sa 'âdetlü pâdişâha buluşup cümle sergüzeşt-i ceng [u] cidâli nice nakl etdiğim...(SN V / 65a)

Kavm-i müşrikînden ibtidâ tâ'ife-i Yahûddır. (SN II / 320a)

Sene 856 târîhinde bunu dahi ibtidâ Ebu'l-feth Sultân Mehemmed Gâzî iki aded kulle-i azîm binâ edüip ismine kal 'a-i Burceyn dediler. (SN V / 93b).

Varvar'ın ibtidâ isyânına sen ve bu Hacıoğlu sebep olmuşdur. (SN II / 366a)

Devlet-i Âl-i Osmân'da ibtidâ bu tabl çalınmışdır. (SN II / 222b).

İsim olarak kullanılmasına örnekler:

Tebrîz'den bu nâhiyenin ibtidâsına varınca kâmil bir fersah yerdîr ve cümle otuz pâr kurâdır. (SN II / 301a).

Bu cây-ı ma 'ahû Pasin sahrâsının ibtidâsındadır. (SN II / 290a).

¹⁸ Türkçe Sözlük, TDK yayınları, 10. baskı, Ankara 2005.

¹⁹ Şemsettin Sami, age,s.94.

²⁰ Türkçe Sözlük, TDK yayınları, 10. baskı, Ankara 2005.

elvân

Arapça levn kelimesinin ef'âl vezninde çoğulu olan²¹ “elvan” kelimesinin diğer bazı Arapça çokluk isimlerinin (acayıp, etraf, evliya, enva gibi) kullanıldığı gibi sıfat olarak kullanılması yaygındır²². Türkçede renkler şeklinde karşılanabilen elvan kelimesinin “renkli, türlü renkleri olan” manasında sıfat olarak kullanımı yaygınlaşmıştır:

Ayân [u] eşrâfi semmûr kürk ve elvân soflar giyerler. (SN IV / 194b)

Evvelâ yedi elvân buğday olur ve danedâr arpası firâvândır. (SN V /24a)

Cümle futaları elvân harîr peştemâllerdir ve silecek ve havlı makrameleri...(SN III/ 26a)

... pür-silâh kustaniçse sırıklarında kurt derileri sarılmış elvân filandıra bayraklarıyla...(SN III / 28b).

Ve kenarlarında elvân ezhârlar kazılmıştır. (SN I / 36a).

Kelime, Seyahatname’de de sıfat göreviyle yaygın olarak kullanılmıştır. Türkçe kelimelerde isimlerin sıfat olarak kullanımı yaygın olduğu hâlde çoğul eki almış isimlerin sıfat olarak kullanılması mümkün değildir²³. Kaldı ki Arapça kelime türleri farklı yapılarla ifade edilmekte ve tam bir ayırım içinde bulunmaktadır; bu eserin yazıldığı dönemde de Arapça gramer yapıları Türkçede kullanılmakta idi. Dolayısıyla bu kullanım Türkçe kelimelerde olduğu gibi bir fonksiyon değişikliği değil tam bir tür değiştirmedir.

Taşra

“Taşra” kelimesi, taş “dış” ismine “-rA” yön eki getirilmesi suretiyle oluşmuş bir yer yön zarfıdır. Eski Türkçe ve Eski Anadolu Türkçesi dönemlerinde, hatta Osmanlı Türkçesi devresinde de zarf olarak kullanılmakta idi. Ancak Osmanlı Türkçesinde sıfat kullanımlarına da rastladığımız “taşra” kelimesi günümüzde yer yön zarfı görevini yitirmiş, yerini “dışarı” kelimesine bırakmıştır.

²¹ Faruk K. Timurtaş, *Osmanlı Türkçesi Grameri (7. Baskı)*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul 1995, s. 218.

²² Tietze, *age*, s. 83

²³ Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul 1993; s. 246; Korkmaz, *age.*, s. 334.

Clauson, “taşra” kelimesinin zarf olduğunu ve taş “dış” kelimesinden türediğini söylemekte ve Osmanlı Türkçesi döneminde “dış” kullanımının yaygınlaştığına değinmektedir.²⁴ Türkçe Sözlükte “taşra” kelimesinin isim olduğu belirtilerek “Bir ülkenin baş şehri veya en önemli şehirleri dışındaki yerlerin hepsi, dışarlık” manası verilmektedir²⁵.

Seyahatname bu sözcüğün gelişimine ışık tutması açısından oldukça önemlidir. Bu eserde kelimenin zarf kullanımının yanında sıfat kullanımı hatta isim kullanımı da mevcuttur. Bu da bize değişimin bu dönemlerde gerçekleştiğini gösterir.

Zarf olarak kullanılmasına örnekler:

Yohsa Hacc-ı Şerife gitmeden gayrı nisvân tâ'ifesi kapusundan taşra çıkmak ihtimâli yokdur. (SN II / 318a)

Kal'adan taşra câmi'i ve hânı ve hammânı ve kifâyet mikdârı dükkânı vardır. (SN IV/28).

... ve kal'adan taşra düşman üzre top atılup niçe kal'a döğülecegin ve kal'adan atılan toplar (SN IV / 251b).

Sıfat olarak kullanılan örnekler:

Ammâ taşra kat kal'anın At bâzârı köşesinde Tophâne kulesi sırasında bir çâr-kûşe kurşum ile mestûr bir hayli ma'mûr bir kulle-i azîm var. (SN V / 113a).

...ve bizim yakın ağalarımızdan mâ'adâ ne kadar taşra varoşda ve Haleb içinde olan askere izn-i şer ile etrâf kurâların yakınlarında konak ve kışlalar verelim.(SN V / 73b)

Dizdârı ve kethüdâsı ve topçubaşı ve cebecibaşı hâneleri bundadır ve cebehânesi gülâl anbârları ve su sarnıçları bunda, gayrı çârsû-yı bâzârı cümle taşra varoşdadır. (SN V / 94b).

²⁴ Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972, s. 565.

²⁵ *Türkçe Sözlük*, TDK.

Kelime, ad çekim eklerinin kalıplaşması ile oluşan ad olarak da değerlendirilmiştir²⁶. Ancak bir kalıplaşma sonrasında adlaşmış olsa da tür değiştirdiği gerçeğini ortadan kaldırmaz. Çünkü kelime artık coğrafi bir terim niteliği kazanmıştır.

2. Kullanıma Bağlı Olarak Tür Değiştiren Kelime Örnekleri

Bu kullanımlar Türkçede yaygınlık kazanmamış Evliya Çelebi'ye mahsus tür değiştirme örnekleridir. Bu örneklerde de, kalıcı tür değiştirmeler gibi, kelime aslî şekline göre farklı görevle kullanılmıştır.

ganîmet:

Arapça olup “harpte düşmandan alınan mal” manasına gelen²⁷ ganimet kelimesi bir veya daha çok nesneyi karşılayan bir isim olmasına rağmen sıfat olarak kullanılmıştır.

Zîrâ yoldan sehel dârdur ammâ yaylakı ganîmet yerdîr. (SN III / 21b).

Gâyet ganîmet şehirdir ammâ varoşu etrâfında kal 'ası yokdur. (SN V / 66b).

Şimdi sa 'âdetle gerü dönüp lokmacılık ederek Tokat ve Kazova ve Turhal ovası ganîmet yerlerdir. (SN II / 350b).

tebdîl-i câme

Farsça yapılı isim tamlaması olan bu kelime grubu aşağıdaki örneklerde zarf fiil gurubundan kısaltılmış ve zarf olarak kullanılmıştır. Tamlamaların isim oldukları düşünülürse, cümlede zarf göreviyle kullanılmaları, bir çeşit tür değişikliğini göstermektedir.

... buyurdıklarında du'â-yı hayrlarıyla şeref-yâb olup tebdîl-i câme Mısır'ın cümle ahvâlinin Gavri ile gavrine irüp... (SN II / 49a).

²⁶ Korkmaz, *age.*, s. 229., Zeynep Korkmaz, *Türkçede Eklerin kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 1994, s. 8.

²⁷ Sır James Redhouse, *Turkish And English Lexicon New Edition*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992, s.1353.

Bir kerre yine Edirne kurbunda cidâl edüp münhezim olup Varna'dan gemiyle Tarabefzûn'a geçüp oğlu Süleymân'ı kâ'im-makâm edüp kendüsi tebdîl-i câme diyâr-ı Acem'e varup... (SNII/49a)

âb-ı hayât:

Farsça yapılı bir isim tamlaması olmakla beraber Seyahatname'de sıfat olarak kullanılmıştır. Âb-ı hayât isim tamlamasının sıfat kullanımı eserde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

... bir âlî kapu etdi kim atıllar girmeye ve beş yüz meyve dirahtı diküp bir âb-ı hayât kuyu hafr edüp (SN V /168b).

Bu dahi Akra hâkinde beş yüz hâneli ve câmi' ü medrese ve hammâm ve bâğlı ve bâğçeli ve âb-ı hayât dereli kand-i latîfdir. (SN IV/ 374b).

Ve Keban kayası nâm mahal kal'a dibidir, bir âb-ı hayât su kaynar ve bu mahalle karîb Alî kayası derler bir kaya vardır. (SN V / 339b)

Kayalardan âb-ı hayât sular sızup sarnıçlara dolar. (SN II / 430a).

Yukarıdaki Farsça yapılı tamlamalardan sonra, aşağıdaki örnekte de Evliya Çelebi'nin Türkçe yapılı sıfat tamlamalarını kısaltma sonucu sıfat olarak kullandığını görmekteyiz:

Ammâ aşağı kal'ası şehrin tâ ortasından cereyân eden nehr-i Tozanlı kenarında yalın kat dîvârlı bir alçacık taş binâ kal'adır, cirni ma'lûmum değildir. (SN II / 280b).

imâret :

Arapça "bayındırlık" manasında bir isim olan imaret kelimesi Seyahatname'de "mamur (bayındır)" anlamında kullanılarak sıfatlaşıyor. Bu kullanım yazarın yanlış bilgisinden kaynaklanmamakta, çünkü mamur kelimesi de sık sık kullanılmaktadır.

Ve bu bölme kal'ada cümle yüz aded şindire tahta örtülü evlerden gayri bir imâret şey yokdur. (SN V / 37b).

ihtiyac:

Arapçadan alıntı bir isim olan ihtiyac kelimesi aşağıdaki örneklerde ism-i fâili olan muhtaç²⁸ kelimesi yerine kullanılarak tür değiştiriyor.

Bir ağavâtımız tencere ve kahve kaynatmaya ihtiyâc olmadılar. (SN V/ 16b)

Bu şehri sebîlhâneye ihtiyac değildir, ammâ Devlet-i Âl-i Osmân'ın kemâlinden selef pâdişâhları ve ayân [u] kibârlar sebîlhaneler binâ edüp... (SN II / 226b).

mülâkat:

Mülakat kelimesi de “ihtiyac” gibi isim²⁹ olduğu hâlde “mülakî” kelimesinin anlamında kullanılmıştır. Birleşik fiil içinde, mülâkî ol- yerine kullanılmış gibidir.

Benim karındaşım, hazır olun, Hacılar Bayrâmı gününde sizinle inşâllâh kal 'a-i Hotin altında mülâkat olup andan...(SN V/ 38b).

...yine kal 'a-i kapusna altında Hân hazretleriyle mülâkat olup...(SN V/48b).

İnşâ'allâh sene-i âfide seninle Tımsıvâr ovasında mülâkat olup seni bir hâl ederiz. (SN V/135b).

zeyn :

İsim olan zeyn³⁰ kelimesi de “ihtiyac” ve “mülakât” kelimeleri gibi “müzeyyen” anlamında sıfat göreviyle kullanılmıştır:

...Budîn'de sahrâ-yı Peşte-misâl naş-ı insân ile fezâ-yı Üsküdar'e zeyn olurdu.

(SN V/80a).

...iskele-i Kavak şecereleri şecere-i Vakvâk altı gibi cesed-i insan ile zeyn olup hûn-i insân...(SN V/80b).

²⁸ Timurtaş, age, s.162.

²⁹ Şemsettin Sami, age.

³⁰ Şemsettin Sami, age.

çemenzâr :

Bu kelime yapı bakımından Farsça türemiş isimdir³¹; “çemen” kelimesinin sonuna “-zâr” eki getirilerek “çimenlik”³² manasında bir yer ismi türetilmiştir. Seyahatname’de sıfat olarak kullanımı çoktur. Bu kelimenin “çimenlik” şeklindeki Türkçe karşılığı günümüzde “çimenlik yer” tamlaması içinde sıfat olarak da kullanılmaktadır.

... müşâ olduğundan çemenzâr sahralarda konardık. (SN V / 46a)

Bir sahrâ-yı çemenzâr sevâhildir kim bu mahallin bâğ u besâfînlerinde olan gûnâ-gûn limon ve turunc ve nar ve nârenc meğer cezîre-i Sakız'da ve İstanköy'de ola. (SN V / 138b).

Aşağıdaki örneklerde görülen **mesîregâh**, **seyrengâh**, **çemenistân**, **sengistân**, sözcükleri de aynı “çemenzâr” kelimesinde olduğu gibi Farsça türemiş yer adlarıdır³³. Bu kelimeler de Farsça -gâh ve -istân yapım ekleriyle türetilmiş isimler olmalarına rağmen Seyahatname’de sıfat olarak kullanılmaktadırlar.

Ve Kûh-ı Sürhâb'da Ayn-Alî ve Hazret-i Zeyn-i Alî ibn Hazret-i Alî iki birâder medfûnlarıdır kim mesîregâh âsitânedir. (SN II / 303b).

Bu dahi şehre hâ il bir seyrengâh yerdir. (SN V / 24a).

Dağlar içre bir hıyâbân ve çemenistân yerde bâğlı ve bâğçeli ve beş yüz hâneli ve bir câmi li ma 'mûr karyedir. (SN V / 133a).

Ve bu şehir gerçi sengistân yerdir, ammâ aşağı sahrâsının tûlu kableden cânib-i garba üç konak mahsûldâr ve çemenzâr ve giyâhâtlı ma 'mûr sahrâlar olduğuyçün ganîmet şehirdir. (SN V / 135a)

Sonuç:

Dilde değişimin öncelikle konuşma dilinde gerçekleştiği bilinmektedir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi de 17. asrın konuşma dilini aktaran en önemli

³¹ Timurtaş, *age.*, s. 270; M. N. Şahinoğlu, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, Kitabevi, İstanbul 1997.s. 372.

³² F. Steingass, *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005, s. 399.

³³ Timurtaş, *age.*, s. 270.

kaynak olarak tanınmaktadır³⁴. Bundan dolayıdır ki tür değiştirme örnekleri için de zengin bir kaynak olduğu görülmektedir.

Kelimelerin, “tür değiştirme” deyiimiyle karşıladığımız görev değişikliğinin, Türkçenin tarihî gelişme sürecinde pek çok kelimedede gerçekleşmiş olduğu anlaşılmaktadır. Tür değiştirme, çeşitli türler arasında olabildiği hâlde burada sadece Evliya Çelebi Seyahatnamesinin belli ciltlerinden alınmış bazı alıntı örnekler üzerinde durulmuştur.

Çok eskilerden beri devam edegelen tür değiştirme olayı, dilin canlılığı içinde, yeni yeni örnek kullanımlarda ortaya çıkmaktadır. İlk bakışta “dil yanlışı” gibi gelen *hayalet şehir*, *kalite adam* şeklindeki kullanımların zamanla, tıpkı *dehşet güzel*, *felaket konuştu* vb. örnekler gibi standart dile yerleşebileceklerini düşünmek zor değildir.

KAYNAKÇA

- ATABAY, Neşe vd., *Sözcük Türleri*, TDK Yayınları, Ankara 1983.
- CLAUSON, Gerard, *An Etymological Dictionary Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford 1972.
- DUMAN, Musa, “Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili”, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s.331-359.
- “XVII. yy. Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname”, *Uluslar arası Evliya Çelebi Sempozyumu (20-23 Mayıs 2001)*, *Bildiriler*, Düzenleyen: DAÜ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2001, Gazimağusa-KKTC, 2002, s. 125-133.
- ERDEM, Kerim Aydın, “Dolaşık’ın Kamyonu”, *Türk Dili*, TDK yayınları, sy. 587.
- ERGİN, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, 19. Baskı, İstanbul 1993.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, TDK Yayınları, Ankara 2003.
- KORKMAZ, Zeynep, *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*, TDK Yayınları, Ankara 1994.
- REDHOUSE, Sir James, *Turkish And English Lexicon New Edition*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1992.
- MEGİSER, Hieronymus, *Institutionum Linguae Turcicae libri Quator*, Leibzig 1612.
- MENİNSKİ, Françoisde Mesgnien, *Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae, institutiones seu Grammatica Turcica*, Vienna 1680.

³⁴ Musa Duman, *Klasik Osmanlı Türkçesinde Konuşma Dili*, 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, TDK Yayınları, Ankara 1999, s. 334; A. y., “XVII. Yy. Konuşma Dili Kaynağı Olarak Seyahatname”, *Uluslar Arası Evliya Çelebi Sempozyumu (20-23 Mayıs 2001)*, *Bildiriler*, Düzenleyen: DAÜ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, 2001, Gazimağusa-KKTC.

- Necati Bey Divanı (Seçmeler)*, Haz.: Mehmed Çavuşoğlu, Tercüman 1001 Temel Eser.
- SARAÇ, Yekta, *Eski Edebiyat Bilgisi: Belâgat*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2005.
- SARI, Mustafa, "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Değişikliğe Uğraması", *Türkoloji Dergisi*, c. XIII, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayını: 1, Ankara 2000.
- "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerinin Eşzamanlı Değişikliğe Uğraması", *Türkoloji Dergisi*, c. XIV, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Derneği Yayını: 2, Ankara 2001.
- STEINGASS, F., *A Comprehensive Persian-English Dictionary*, Çağrı Yayınları, İstanbul 2005.
- ŞAHİNOĞLU, M. Nazif, *Farsça Grameri Sarf ve Nahiv*, Kitabevi, İstanbul 1997.
- ŞEMSETTİN SAMİ, *Kâmûs-ı Türkî*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- TEKİN, Talat, "Türkçenin Yapısı ve Eşsesli İsim-Fiil Kökleri", *Hacettepe Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, c. 5, sy. 1, Ankara 1973, s. 36-46.
- TİETZE, Andreas, *Tarihî ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı Cilt I A-E*, İstanbul-Wien 2002.
- TİMURTAŞ, Faruk Kadri, *Osmanlı Türkçesi Grameri III*, Alfa Basım Yayım Dağıtım, 7. Baskı, İstanbul 1995.
- TURAN, Fikret, "Modern Türkçede Fiil Tabanlarıyla Sesteş İsim Soylular ve Bir Terim Teklifi: Fiil – İsimler", *İlmî Araştırmalar*, sy. 6, İstanbul 1998, s. s.245–261.